

УДК 37.017.4:373.5

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ОБДАРОВАНИХ ТА ЗДІБНИХ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

©Ткачов А. С.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Інформація про автора:

Ткачов Артем Сергійович: ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4488-1466>; Tkachas2016@ukr.net; кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна

У статті визначено специфіку формування громадянської компетентності в обдарованих та здібних учнів підліткового віку. На основі аналізу наукової літератури уточнено авторське тлумачення поняття «громадянська компетентність» як інтегративного особистісного утворення, що проявляється в обізнаності людини у функціонуванні української держави та її проблемах, здатності реалізовувати комплекс громадянських прав, свобод та обов'язків в умовах демократичного громадянського суспільства, прагненні брати активну участь у забезпеченні його подальшого розвитку. Установлено, що ця компетентність об'єднує в собі відповідні знання, уміння, ціннісні ставлення, основні громадянські якості людини.

Доведено, що особливого значення проблема формування громадянської компетентності особистості набуває в роботі з обдарованими та здібними учнями підліткового віку, які при правильно організованому педагогічному супроводу мають усі можливості в подальшому поповнити ряди національної еліти. Проаналізовано практичний досвід комплексного формування громадянської компетентності у школярів цієї категорії на урочних заняттях (насамперед – на уроках із суспільствознавчих предметів), а також у позаурочній діяльності підлітків.

Ключові слова: громадянська компетентність, структурні компоненти, обдарований учень, здібний школяр, підлітковий вік, методи та форми навчання й виховання.

Ткачев А. С. «Формирование гражданской компетентности у одаренных и способных учащихся подросткового возраста»

В статье определена специфика формирования гражданской компетентности у одаренных и способных учащихся подросткового возраста. На основе анализа научной литературы уточнено авторское толкование понятия «гражданская компетентность» как интегративного личностного образования, которое проявляется в осведомленности человека в функционировании украинского государства и его проблемах, способности реализовывать комплекс гражданских прав, свобод и обязанностей в условиях демократического гражданского общества, стремлении брать активное участие в обеспечении его дальнейшего развития. Установлено, что эта компетентность объединяет в себе соответствующие знания, умения, ценностные отношения, основные гражданские качества человека.

Доказано, что особое значение проблема формирования гражданской компетентности личности приобретает в работе с одаренными и способными учащимися подросткового возраста, которые при правильно организованном педагогическом сопровождении имеют все возможности в дальнейшем пополнили ряды национальной элиты. Проанализирован практический опыт комплексного формирования гражданской компетентности у школьников этой категории на урочных занятиях (прежде всего – на уроках по обществоведческим предметам), а также во внеурочной деятельности подростков.

Ключевые слова: гражданская компетентность, структурные компоненты, одаренный ученик, способный школьник, подростковый возраст, методы и формы обучения и воспитания.

Tkachov A.S. "The issue of the acquisition of civil competence by gifted and capable school students"

The article defines the specifics of civil competence development in gifted and capable adolescent students. On the basis of the analysis of scientific literature, the paper specifies the author's interpretation of the concept of "civil competence" as an integrative personal quality that manifests itself in the awareness of the functioning of the Ukrainian state and its problems, in the ability to implement a complex of civil rights, liberties and responsibilities in a democratic civil society, in the willingness to take an active part in ensuring its further development. It has been ascertained that this competence combines relevant knowledge, skills, values, and basic human qualities.

It has been proved that the problem of developing civil competence becomes especially important while working with gifted and capable adolescents who, given properly organized pedagogical support, have all the opportunities in the future to become part of the national elite. The article analyzes practical experience of the complex development of civil competence among school students of the above-mentioned category during the lessons (social science lessons in particular) as well as during some extracurricular activities of the adolescents.

Keywords: civil competence, structural components, gifted student, capable student, adolescents, methods and forms of teaching and upbringing.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших умов подальшого розвитку України як суверенної, незалежної та демократичної держави є виховання школярів, які мають стати гідними громадянами, справжніми патріотами Батьківщини, готовими активно відстоювати національні й загальнолюдські цінності та спрямовувати свою діяльність на благо рідної країни. Тому сьогодні значно актуалізується проблема формування громадянської компетентності учнів закладів середньої загальної освіти.

Слід відзначити, що зародки ідеї про необхідність формування громадянської компетентності в учнів шкіл містяться в наукових працях багатьох відомих вітчизняних педагогів минулого століття. Так, Г. Ващенко стверджував, що кожний учитель має вносити власну лепту у вирішення проблеми громадянського виховання школярів. У цьому плані особливо важливим завданням є забезпечення засвоєння ними історії рідного народу та української держави. Водночас автор підкреслював, що навіть успішне виконання цього завдання ще не забезпечує формування молодого людини як справжнього громадянина та відданого патріота, бо необхідною передумовою для цього є залучення учня до реальних справ. Зокрема, за висновками Г. Ващенка, школярі «мають привчатися ретельно виконувати свої громадські обов'язки й відповідати за них перед шкільною громадою і педагогами» [1, с. 196].

Значну увагу питанню формування молодого людини як громадянина приділяв також А. Макаренко. Розкриваючи сутність своєї теорії перспективних ліній, видатний педагог відзначав, що кожний вихованець має уявляти своє майбутнє як «частину теперішнього і майбутнього всього нашого суспільства». Тому під час взаємодії з вихованцями педагоги мають забезпечувати формування в них переконань про те, що праця та життя кожного громадянина є органічною складовою та необхідною передумовою подальшого розвитку держави загалом. Тому важливою вимогою до вихователів є те, що проектування індивідуальної далекої перспективи для кожного виховання має відбуватися в контексті врахування широкої перспективи розвитку держави в цілому [3, с. 115].

Вагомий внесок у розвиток ідеї формування громадянської компетентності зробив також видатний український теоретик та практик В. Сухомлинський. Зокрема, він підкреслював, що важливим обов'язком учителя є добитися того, щоб майбутні громадяни

близько до серця сприймали всі події в державі, переживали за щасливе майбутнє рідної країни, щоб вони прагнули своєю діяльністю забезпечувати її подальший розквіт, а тому в школі необхідно забезпечити «громадянське ідеологічне багатство дитини в колективі», організувати взаємовідносини між дітьми та іншими, позашкільними колективами. Як наголошував видатний педагог, «громадянські думки, почуття, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність – це основа почуття людської гідності» [6, с. 115].

Віддаючи належне поглядам зазначених учених щодо забезпечення становлення школярів як майбутніх громадян, слід відзначити, що за сучасних умов розвитку української держави ця проблема набуває нового звучання й вимагає глибокого переосмислення. Як з'ясовано, більшість сучасних зарубіжних та вітчизняних науковців пов'язують її успішне вирішення із формуванням громадянської компетентності школярів.

Варто зауважити, що особливого значення окреслена проблема набуває в роботі з обдарованими та здібними підлітками, що пояснюється декількома основними причинами. По-перше, школярі цієї категорії при правильно організованому педагогічному супроводу мають усі можливості в подальшому поповнити ряди національної еліти, зробивши вагомий внесок у розвиток науки, техніки, економіки, освіти та інших галузей людської діяльності. По-друге, підлітковий вік характеризується значними змінами у фізіологічній, психічній та соціальній сферах особистості. Однак, як доведено вченими (Н. Фостік, О. Шевчишена [8; 9] та ін.), непрофесійна поведінка вчителя не тільки негативно впливає на розвиток талановитого школяра, але й може взагалі спричинити згасання його високих здібностей. По-третє, важливою вимогою до шкільних педагогів є забезпечення формування в кожного обдарованого та здібного учня загально значущих ціннісних орієнтацій як основи його загальної особистісної спрямованості, що знаходить своє відбиття в цілях, мотивах, прагненнях людини, її суб'єктивних ставлень до різних сторін існуючої дійсності. Очевидно, що талановита особистість, яка не відрізняється високою моральністю, може нанести оточуючим людям набагато більше шкоди, ніж особа з невисоким інтелектом. Крім того, розкрити злочин розумної людини теж достатньо складно, іноді на це витрачаються роки чи навіть десятиріччя. На підставі викладеного зроблено висновок про те, що проблема формування громадянської компетентності в обдарованих та здібних учнів підліткового віку є дійсно актуальною та вимагає невідкладного вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як визначено під час проведення дослідження, деякі питання, пов'язані з порушеною проблемою, знайшли своє відображення в працях сучасних науковців. Зокрема, ученими розкрито основні підходи до розкриття сутності та структури здібностей і обдарованості (Дж. Гілфорд, Н. Лейтес, О. Матюшкін, В. Моляко та ін.), визначено вимоги до організації навчання й виховання обдарованих та високоздібних учнів (О. Антонова, Т. Герлянд, О. Дубасенюк, М. Крутий, О. Німак та ін.), висвітлено специфіку роботи зі школярами цієї категорії в підлітковому віці (А. Гормін, Н. Себіновська, Н. Фостік та ін.). Аналіз наукової літератури також засвідчує, що дослідниками схарактеризовано структуру та зміст громадянської компетентності особистості (І. Іванюк, О. Овчарук, О. Пометун, С. Рябова, К. Чорна та ін.), шляхи, методи, форми, засоби її формування у школярів (Т. Ладиченко, С. Малахова, О. Пометун та ін.).

Високо оцінюючи внесок учених у дослідження порушеної проблеми, слід відзначити, що проблема формування громадянської компетентності в обдарованих та здібних учнів підліткового віку не була об'єктом спеціального педагогічного дослідження. Отже, актуальність викладеної проблеми, її недостатня теоретична та практична розробленість зумовили вибір теми статті.

Мета статті – на основі уточнення авторської точки зору щодо визначення сутності та структури громадянської компетентності особистості розкрити специфіку її формування в обдарованих та здібних учнів підліткового віку, презентувати практичний досвід реалізації цього процесу.

Виклад основного матеріалу. На основі вивчення сучасних наукових джерел установлено, що вчені висловлюють різні точки зору щодо визначення поняття

«громадянська компетентність». Так, О. Шестопалюк вважає, що громадянська компетентність – це складне інтегративне утворення, яке визначає «готовність особистості активно, відповідально й ефективно реалізовувати свої громадянські права та обов'язки в суспільно-політичній та професійній діяльності» [10, с. 33]. За поглядами автора, ця компетентність включає такі складники: мотиваційно-ціннісний (емоційно-ціннісне ставлення до Батьківщини, суспільства, держави, співвітчизників); когнітивний (система базових політико-правових, економічних, екологічних знань, уявлень про характер взаємин громадянина й держави, власні можливості, систему поглядів, які впливають на усвідомлений вибір моделі громадянської поведінки; громадянська самосвідомість як ядро громадянської компетентності); особистісний (сформованість основних громадянських якостей: соціальної активності, громадянської відповідальності, громадянської мужності, демократичності, патріотичності, толерантності, критичності, незалежності переконань); поведінковий (готовність і здатність до громадянської діяльності в різних її видах і формах; досвід взаємодії з іншими громадянами, солідарність у захисті прав людини, володіння способами контролю за владою; уміння міжособистісного й міжнаціонального спілкування, подолання конфліктів; законслухняність, здатність до вольового опору антигуманним, антисоціальним впливам; навички громадянської поведінки відповідно до суспільних традицій, норм тощо) [5, с. 24-25].

О. Величко трактує поняття «громадянська компетентність» як найвищий прояв громадянськості; спроможність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати свої громадянські права й обов'язки з метою розвитку в Україні громадянського суспільства, залучаючи до своєї діяльності громадянські цінності та розвиваючи свою громадянську культуру. На думку автора, структура цієї компетентності являє собою сукупність таких компонентів: громадянських знань (зокрема знань про свою державу, її історію, традиції, засади становлення громадянського суспільства тощо); умінь і навичок громадянської діяльності щодо реалізації своїх прав та обов'язків як громадянина; громадянських цінностей, що характеризують громадянина України; особистісних якостей, які відображають загальний рівень громадянської культури людини [2, с. 114].

Як зазначає Н. Степанова, громадянська компетентність – це інтегративна якість особистості, що дозволяє їй «усвідомлено, відповідально й ефективно користуватися громадянськими правами та свободами, виконувати обов'язки громадянина, займати активну громадянську позицію, поділяти цінності демократичного суспільства, бути пат Дослідниця приєдналась до точки зору М. Михайліченка й Г. Михайлович, відповідно до якої цей особистісний феномен включає такі компоненти: знаннєвий (знання про норми життя в суспільстві, національну культуру, історію, традиції, знання демократичних цінностей і свобод); ціннісний (любов до Батьківщини, рідного народу, повага до держави й державних символів, визнання і дотримання законів, уміння орієнтуватися в основних соціально-політичних проблемах держави); діяльнісний (здатність робити самостійний вибір у різних життєвих ситуаціях, взаємодіяти з представниками державної влади та органів місцевого самоуправління, працювати в команді, розробляти й реалізовувати спільні проекти, попереджати та при необхідності вирішувати конфлікти з іншими людьми на основі дотримання демократичних норм); процесуально-особистісний (здатність критично й незалежно мислити, брати на себе відповідальність, застосувати демократичні технології прийняття рішень, наводити переконливі аргументи)[4, с. 128].

Під час проведення дослідження в нагоді також стали висновки з окресленого питання вітчизняних учених (О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко та ін.[6]), які брали участь у дискусіях, організованих у межах проекту ПРООН «Освітня політика та освіта «рівний – рівному». У результаті обговорення учасники дійшли висновку, що громадянська компетентність проявляється через такі здатності людини:

- орієнтуватися в сучасних суспільно-політичних проблемах, що існують в Україні, знати процедури участі в діяльності інститутів державного управління, органів місцевого самоврядування;

- застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, своїх прав і свобод та прав і свобод інших громадян;
- сумлінно виконувати громадянський обов'язок у межах місцевої громади та держави загалом;
- успішно застосовувати способи та стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі й громадянському суспільству;
- ефективно використовувати різні способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, задовольняють інтереси людини та її особистісні та громадянські права;
- робити свідомий вибір певного варіанту поведінки чи дій, застосовувати демократичні технології прийняття як індивідуальних, так і колективних рішень на основі врахування індивідуальних інтересів та потреб громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави в цілому [5, с. 89].

На підставі викладеного зроблено висновок про те, що в дослідженні під громадянською компетентністю розуміється інтегративне особистісне утворення, яке проявляється в обізнаності людини у функціонуванні української держави та її проблемах, здатності реалізовувати комплекс громадянських прав, свобод та обов'язків в умовах демократичного громадянського суспільства, прагненні брати активну участь у забезпеченні його подальшого розвитку. Визначено, що ця компетентність об'єднує в собі відповідні знання (знання історії держави, основ її функціонування, демократичних цінностей і свобод, своїх громадянських прав та обов'язків), уміння (уміння реалізовувати ці права та обов'язки на практиці, співпрацювати з представниками державної влади та органів місцевого самоуправління, розбудовувати свою поведінку та діяльність у межах дотримання норм чинного законодавства), ціннісне ставлення (сприйняття держави та її атрибутів як особистісних цінностей, позитивне ціннісне ставлення до законів держави, їх визнання й дотримання), особистісні якості (сформованість основних громадянських якостей: громадянськість, громадянська відповідальність, соціальна активність, толерантність тощо).

Наведені теоретичні положення були покладені в основу практичної реалізації процесу формування громадянської компетентності в обдарованих та здібних учнів основної школи, при цьому враховувались докладно схарактеризовані в попередніх авторських наукових публікаціях особливості навчання й виховання представників саме цієї категорії школярів. Слід також уточнити, що процес формування громадянської компетентності учнів системно охоплював як їхню урочну, так і позаурочну діяльність.

У дослідженні визначено, що всі навчальні предмети основної школи мають значний потенціал щодо формування вказаної компетентності в підлітків, проте найбільші можливості в цьому плані виявлені у предметів суспільствознавчого циклу. Презентуючи практичні результати проведеного експерименту, уточнимо, що для досягнення поставленої мети широко використовувались різні методи й форми роботи. Зокрема, талановитих учнів залучали до організації дискусій, дебатів, «круглих столів», вікторин, вирішення проблемних ситуацій у межах малих груп, під час проведення яких вони, як правило, виконували роль модераторів чи консультантів. Високоздібні учні також проводили заочні екскурсії в часі на основі використання мультимедійних презентацій, де доповідали однокласникам про основні етапи історії української держави та активну діяльність видатних синів українського народу, котрі зробили вагомий внесок в її становлення та розвиток.

Крім того, процес формування громадянської компетентності учнів основної школи охоплював також позаурочну діяльність обдарованих та здібних учнів. Наприклад, ці школярі брали активну участь у створенні індивідуальних та колективних дослідницьких проєктів, виставок та презентацій, присвячених різним важливим подіям у житті держави. Чільне місце в роботі з талановитими підлітками відводилось також на організацію їхньої шефської допомоги іншим учням, волонтерської діяльності з різними категоріями

населення, проведення свят, присвячених важливим державним датам. Це сприяло розвитку громадянської самосвідомості учня, розвитку в нього соціальної активності, формуванню лідерських якостей та соціально значущих особистісних цінностей, забезпечуючи в такий спосіб становлення в школярі потреби та готовності до здійснення діяльності на благо своєї держави та рідного народу. Своєрідною школою громадянства для обдарованих та талановитих учнів стала також їхня робота в органах учнівського самоврядування, що дозволяла набути підліткам цінний практичний досвід соціальної взаємодії з різними людьми, спільного вирішення різних шкільних проблем, прояву рефлексивного ставлення до власних дій та поведінки.

Висновки. На підставі викладеного можна підсумувати, що формування громадянської компетентності школярів є важливим завданням для кожного вчителя закладу середньої загальної освіти. Особливу актуальність це завдання набуває для роботи з обдарованими та здібними учнями підліткового віку, що є необхідною передумовою для успішного формування кожного з них як гідного громадянина, який готовий сумлінно працювати на благо рідної держави та дотримуватись у своїй поведінці норм існуючого правового поля. У процесі формування громадянської компетентності талановитих підлітків важливо враховувати, з одного боку, вікові особливості цього етапу в житті людини, а з іншого – специфіку роботи зі школярами, які мають високорозвинені інтелектуальні здібності. Як було доведено, найкращі результати педагогічної діяльності у визначеному напрямі спостерігалися в тому випадку, коли процес формування громадянської компетентності в обдарованих та здібних учнів охоплював урочні заняття з різних навчальних предметів (у першу чергу – суспільствознавчого циклу), а також позаурочну діяльність талановитих школярів.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У подальшому дослідженні передбачається визначити, теоретично обґрунтувати та практично перевірити педагогічні умови формування в інтелектуально здібних учнів інших соціальних компетентностей.

Список використаних джерел

1. Ващенко Г. Виховний ідеал («Записки Виховника») : підруч. для Виховників, Учителів і українських Родин. Ч. 2-3-4. – 2-ге вид. – Брюссель-Торонто-Нью-Йорк-Лондон-Мюнхен : Вид-во Центральної Управи Співки Української Молоді, 1976. – 209 с.
2. Величко О. Ю. Громадянська компетентність як категорія сучасної гуманітарної науки / О. Ю. Величко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2013. – Вип. 1. – С. 114-117.
3. Макаренко А. С. Методика виховної роботи / А. С. Макаренко. – Київ : Рад. шк., 1990. – 366 с.
4. Михайліченко М. Формування громадянської компетентності особистості / М. Михайліченко, Г. Михайлович // Громадянська освіта: теорія і методика навчання : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Т. Асламова [та ін.] ; за ред. Т. Ладиченко. – Київ : Етна-1, 2008. – С. 126-132.
5. Перелік ключових компетентностей, визначений українськими педагогами (За матеріалами дискусій, організованих у межах проекту ПРООН «Освітня політика та освіта «рівний – рівному» // Компетентнісний підхід у сучасній українській освіті: світовий досвід та українські перспективи / під заг. ред. О. Овчарук. – Київ, 2004. – С. 86-90.
6. Сухомлинский В. А. Сердца отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну / В. А. Сухомлинский. – 2-е изд. – Киев : Рад. школа, 1987. – 544 с.
7. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідно до вимог нових державних стандартів освітніх стандартів / уклад. Н. Степанова. – Черкаси : Вид-во Черкас. обл. ін-ту післядиплом. освіти пед. працівників, 2014. – 44 с.
8. Фостик Н. М. Психологические проблемы одаренных подростков в процессе школьного обучения : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 - Педагогическая психология / Нина Михайловна Фостик. – М., 2005. – 24 с.
9. Шевчишена О. В. Вплив особистісних якостей і властивостей на становлення та розвиток обдарованості в підлітковому віці / О. В. Шевчишена // Молодий вчений. – 2016. – № 7 (34) (липень). – С. 389-394.
10. Шестопалюк О. В. Теоретичні і практичні засади розвитку громадянської компетентності

майбутніх учителів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04. / Олександр Васильович Шестопалюк. – Київ, 2010. – 44 с.

References

1. Vashchenko, H 1976, *Vykhovnyi ideal (Zapysky Vykhovnyka)*, [Educational ideal ("Educator's Notes")] part 2-3-4, 2nd edn, Vydavnytstvo Tsentralnoi Upravy Spilky Ukrainnoi Molodi, Briussel, Toronto, Niu-York, London, Miunkhen.
2. Velychko, Olu 2013, 'Hromadianska kompetentnist yak katehoriia suchasnoi humanitarnoi nauky', [Civic competence as a category of contemporary humanitarian science] *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*, iss. 1, pp. 114-117.
3. Makarenko, AS 1990, *Metodyka vykhovnoi roboty*, [Methodology of educational work] Radianska shkola, Kyiv.
4. Mykhailichenko, M & Mykhailovych, H 2008, 'Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti osobystosti', [Formation of civic competence of the individual] in Ladychenko T (ed.), *Hromadianska osvita: teoriia i metodyka navchannia*, , Etna-1, Kyiv, pp. 126-132.
5. 'Perelik kliuchovykh kompetentnosti, vyznachenyi ukrainskymy pedahohamy (Za materialamy diskusii, orhanizovanykh u mezhakh proektu PROON «Osvitnia polityka ta osvita «rivnyi – rivnomu»）」 [List of key competences defined by Ukrainian teachers (Based on the materials of the discussions organized within the UNDP project "Education Policy and Education" Equal to Peace)] 2004, in Ovcharuk, O (ed.), *Kompetentnisnyi pidkhid u suchasni ukrainskii osviti: svitovi dosvid ta ukrainski perspektyvy*, Kyiv, pp. 86-90.
6. Suhomlinskij, VA 1987, *Serdca otdataj detjam. Rozhdenie grazhdanina. Pisma k synu*, [I give the hearts to the children. Birth of a citizen. Letters to the son] 2nd edn, Radianska shkola, Kiev.
7. Stepanova, N (comp.) 2014, *Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti uchniv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv u vidpovidno do vymoh novykh derzhavnykh standartiv osvitnikh standartiv*, [Formation of civic competence of students of general educational institutions in accordance with the requirements of the new state standards of educational standards] Vydavnytstvo Cherkaskoho oblastnoho iniversytetutu pisliadyplomnoi osvity pedahohichnykh pratsivnykiv, Cherkasy.
8. Fostik, NM 2005, 'Psihologicheskie problemy odarennykh podrostkov v processe shkolnogo obuchenija', [Psychological problems of gifted teenagers in the process of school education] Kand.psihol.n. abstract, Moskva.
9. Shevchyshena, OV 2016, 'Vplyv osobystisnykh yakosti i vlastyvoستي na stanovlennia ta rozvytok obdarovanosti v pidlitkovomu vitsi', [Influence of personal qualities and properties on the formation and development of giftedness in adolescence] *Molodyi vchenyi*, no. 7 (34), pp. 389-394.
10. Shestopaliuk, OV 2010, 'Teoretychni i praktychni zasady rozvytku hromadianskoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv', [Theoretical and practical principles of development of civic competence of future teachers] Doct.ped.n. abstract, Kyiv.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2017р.